

Jegyzetek a magyarországi ellenzékről

A szerző Magyarországon élő egyetemi oktató, föltehetőleg párttag; cikkét postán küldte be. Álláspontja olyan kritikai kísérlet, amely a leninista ideológián és az MSzMP vonalán belül marad. A „marxista” jelzőt is ebben az értelemben használja.

1. Az 1956-ot követő konszolidáció során a pártvezetésnek két *rossz* szélsőség ellen sikerült egy *jó* közép pozícióját megtalálni, ahonnan a kétfrontos harcot azért lehetett nagy hatáskokkal folytatni, mert a pártvonallal szemben fellépő (vagy felléphető) mindkét irányzat történelmileg túlhaladott állapotokat próbált volna restaurálni. Mind egy sztálinista, mind egy polgári restaurációval szemben annak az aktív védelme, amit már elértünk (beleértve a továbbhaladás kimunkált irányának a védelmét is), a többségnek legalább passzív rokonszenvére számíthatott, és ilymódon tényleg igaz volt, hogy „aki nincs ellenünk, az velünk van”.

2. Látszólag ugyanez a tendencia folytatódott az 1968-as gazdasági reformot követően: a reformot egy sztálinista ellenzéki akarattal szemben sikerült megvalósítani és egy polgári ellenzéki akarattal szemben sikerült elejét venni, hogy a reform egy szabadpiaci rendszer restaurálásával felszámolja a szocializmus gazdasági alapjait.

3. Valójában azonban az új gazdasági mechanizmus működésének tizenkét éve alatt nemcsak az történt, hogy a pártvonal „hagyományos” ellenfelei megőrizték készenlétüket arra, hogy a reform általuk – egymással ellentétes okokból várt „csődje” esetén aktív ellenzékké szerveződjenek.

A reform megvalósításának *módja* azt is eredményezte, hogy hasadás állt be azok sorában, akik 1956 és 1968 között a pártvonal aktív megvalósítói voltak akkor is, amikor annak – kétfrontos! – védelméről volt szó, amit már elértünk, és akkor is, amikor megfogalmazódtak a szocialista reformtörekvések.

4. A reformot a 60-as évek marxistái úgy gondolták el mint amit a gazdasági mechanizmus megváltoztatása alapoz meg olymódon, hogy erre majd a szocialista politikai mechanizmus radikális reformja épül rá, s e két radikális reform alapján majd kibontakozik a társadalom mindennapi életének – kulturális –

forradalma. Marxisták számára éppúgy evidens volt, hogy a gazdasági reformmal kell kezdeni, mint az, hogy még ugyanazzal a reformlendülettel el kell jutni az életmód forradalmához. Fontos részletek tekintetében tértek el ugyan egymástól a korszak magyar marxistáinak véleményei, de két ponton hallgatólagosan is teljes volt az egyetértés: 1. az életmód forradalma gazdasági megalapozás nélkül és a politikai intézményrendszer ezt közvetítő radikális reformja nélkül: illúzió; 2. a gazdasági reform, amelynek nem közeli célja az életmód olyan forradalma, amelyhez egy radikális politikai reformon keresztül vezetne a szocialista társadalom útja, nem eredményezhet mást, mint egy olyan gazdasági mechanizmust, amely „szerencsés” esetben *éppolyan* jól működik, mint a kapitalista gazdaság mechanizmusa száz évvel ezelőtt.

5. Hogy az összefüggéseket a 60-as évek Magyarországon nemcsak a marxista teória gondolta a 4. pontnak megfelelően, de a kommunista praxis is, erre mutat, hogy a gazdasági reformmal egyidőben sor került az első reformintézkedésekre, amelyek a politikai-közigazgatási mechanizmusra vonatkoztak (választási rendszer reformja, a szakszervezetek mechanizmusának módosítása, a jogrendszer megalapozása új törvényekkel, a törvényalkotás megalapozásának szándéka az Alkotmány módosításával), valamint egy-két olyan kezdeményezésre, amelyek eredetileg az életmód radikális átalakítását célozták volna (mint pl. a szocialista brigádmozgalom).

A radikális reformok praxisa azonban ezen a politikai és a társadalmi szinten befulladt. Nemcsak a radikális intézkedések maradtak el, de még az az önkorrekciós eljárás is elmaradt, amelyre a választási rendszer reformja nyújtott jó példát: hogy amikor az első módosítás nyomán előálltak azok a tapasztalatok, amelyek azt mutatták, hogy a Hazafias Népfront szervei – enyhén szólva – „nem szorgalmazzák” alternatív jelölését, akkor egy újabb módosítás a következő választásra nyomatókkal tette nyilvánvalóvá, hogy valóban lehet több jelöltet állítani. Ilyen feltételek híján a már meghozott intézkedések formálissá üresedtek. Így a gazdasági reform végülis pusztán gazdasági reform maradt.

Aminek oka is, következménye is mindenekelőtt gyakorlati. Én azonban szeretnék egy elméleti körülménynél elidőzni.

6. Lukács 1968 táján tett számos interjújának egyikében rámutatott, hogy a gazdasági mechanizmus szocialista reformját egy olyan elméleti munkával kell megalapozni, amely min-

denekelőtt tisztázná a szocialista gazdasági rendszernek *szocialista* és *gazdasági* sajátosságát.

Ilyen elméleti munka híján – kifejtve vagy hallgatólagosan – úgy vesszük, hogy ennek a rendszernek *gazdasági* lényege megköveteli, hogy a legkisebb dologi vagy dologiasítható (holt munka plusz eleven munka) ráfordítással a legnagyobb dologi hasznot lehessen elérni, *szocialista* lényege viszont azt írja elő, hogy a legfőbb érték a dolgozó ember legyen, akinek az érdekei meg kell, hogy szabják, ami a társadalomban, ezen belül ennek gazdasági szférájában történik. Mármint az így felfogott gazdasági és az így felfogott szocialista érdekről tudvalévő, hogy kölcsönösen kizárják egymást: a klasszikus polgári korszak társadalmi berendezkedése, amelyiknek nem kellett olyan „szociális” szempontokra tekintettel lennie, mint pl. a teljes foglalkoztatottság, sokkal nagyobb határfokot tudott elérni a gazdaságosságban – a klasszikus sztálinista korszak társadalmi berendezkedése pedig éppígy sokkal nagyobb határfokú volt szociális téren, amíg a feltételeket nem gazdaságossággal, hanem az osztályellenség kisajátításával lehetett biztosítani (a feltételek szűkösségét pedig szintén az osztályellenségre való hivatkozással lehetett magyarázni: l. pl. a kolorádó-bogarak esetét, amelyeket az imperialisták diverzáns céllal telepítettek a krumpliültetvényeinkre). Ezért azután az új gazdasági mechanizmus, amely kénytelen összeegyeztetni e két összeegyeztethetetlen lényegét, mindig hátrányban lesz mind polgári, mind sztálinista bírálóival szemben, akik a maguk képletét a maga „tisztaságában” állítják szembe egy elméletileg meg nem alapozott szocialista gazdasági reform eklektikusságával.

7. Az az elméleti munka, amelyet Lukács igényelt a gazdasági mechanizmus szocialista reformjához, esetleg tisztázta volna, hogy a kapitalista gazdasági rendszerrel szemben, amely a termelés *dologi* feltételeinek egyre inkább automatizálódó (l. Marx fejtegetéseit a „termelés a termelésért” gazdasági – nem pedig pusztán technikai! – automatizmusáról) bővített újratermelését valósítja meg, a szocialista gazdasági rendszer szocialista és gazdasági lényege: a termelés *személyi* feltételeinek egyre inkább automatizálódó bővített újratermelése. Amiből mindenekelőtt következett volna, hogy a fejlődés gazdasági mutatójaként nem használható többé a *dologi* (vagy dologiasítható) ráfordítással egybevetett *dologi* haszon! Továbbá következett volna, hogy e mutató helyett – amelynek tekintetében a XX. Kongresszus óta eltelt negyedszázadban egyre *reményte-*

lenebb heroikus erőfeszítéseket teszünk a kapitalizmus utólé-
résére és elhagyására – nem valamiféle gazdaságon kívüli szo-
ciális mutatóra van szükség (legyen bár ez olyan partikuláris
jellegű, mint a sztálinisták által meghírdetett jellemzői a mun-
kásosztály életmódjában igényelt változtatásoknak, vagy olyan
általános jellegű, mint amilyenel az újbaloldal egyik vagy
másik irányzata az általa igényelt emberi emancipációt mérné).
A Lukács által igényelt elméleti munka esetleg hozzásegített
volna egy olyan, ugyancsak gazdasági, ám a szocialista rend-
szer – fentebbi módon értelmezett – lényegének megfelelő
fejlődési mutató megtalálásához, amely a *személyi tényezőt a
gazdasági rendszer működésének hatótényezőjeként* tudta volna
kezelti. Ennek az elméleti munkának közvetlen elméleti
haszna az lehetett volna, hogy hozzásegíthetett volna a szocia-
lizmus jelenségvilágának olyan megértéséhez, amely – a mar-
xizmus módszertanának megfelelően – a gazdasági összefüg-
gések magyarázatára épül a jelenlegi gyakorlat helyett, amely
ideológiai értékítéleteket alkalmaz, az értékelők szubjektivitá-
sának hatalmi pozícióval adva „objektív” nyomatékot. Szocia-
lista és gazdasági összefüggés-rendszerben lehetett volna pél-
dául megvizsgálni olyan jelenségeket, amelyek a jelenlegi gya-
korlatnak megfelelően „szociális vivmányként” (mint pl. a tel-
jes foglalkoztatottság), illetve „szociális juttatásként” (mint pl.
a csaknem ingyenes oktatás és egészségügyi ellátás, bérlakások
állami építése, a kultúra állami dotálása) kerülnek bemuta-
tásra, továbbá olyanokat, amelyek „jogi korlátokként” (pl. a
sztrájkjoggal, a külföldi munkavállalás jogát is magábafooglaló
szabad munkavállalás jogával, az emberi jogokkal kapcsolato-
san) különböző szempontú ideológiai bírálatok tárgyát képe-
zik. Triviális spekulációk helyett, melyek szerint nálunk állító-
lag nem a tulajdonviszonyok, hanem a technikai munkameg-
osztásban elfoglalt hely határozza meg az életmódot (és sok
minden egyebet), másfelől ama vulgáris „leleplezés” helyett,
mely szerint nálunk állítólag a funkciót viselő „új osztályá-
nak” a tulajdona a meghatározó, meg lehetett volna vizsgálni
annak a különös tulajdonviszonynak szocialista és gazdasági
sajátságát, amelyben találja magát a *személy*, akinek „teste
és lelke” nem képezi senki másnak a tulajdonát, ám ebbe a ter-
melőerőként való kiképződés folyamatában millió forintos
nagyságrendű *dologi* érték (ti. a képzési költségek és járulécai)
épül szervesen és a továbbiakban leválaszthatatlanul, amely
dologi érték viszont másnak (államnak, szövetkezetnek) a
tulajdonát képezi.

Mindezen elméleti munkának a közvetlen elméleti hasznán kívül meglett volna az a – a tervezett gazdasági és szocialista reformokhoz nélkülözhetetlen – gyakorlati haszna is, hogy a fejlődés adekvát mutatójának birtokába juttatta volna a vezetésket. Egy ilyen mutató nem a dologi ráfordítással összevetett dologi haszonnal mérné egy döntés racionalitását *plusz* szociális szempontokkal a humanitását – egyszerre téve ki a döntést annak a kritikának, hogy irracionális, és annak, hogy antihumánus. Ehelyett *a termelésben realizálódó személyi tényezővel* operálna, ami adott esetben lehetővé tenné, hogy – más szempontú bírálatokkal szemben – felismerjük gazdasági racionalitását annak, ami pusztán humánusnak látszott (pl. teljes foglalkoztatottság) és viszont.

Egy ilyen mutató alapján azután reálisabban lehetne összehasonlítani egymással a két gazdasági szisztémát. Ez az összehasonlítás nemcsak sokkal előnyösebb lenne számunkra, mint az, amelyet a termelés dologi feltételeinek termelésével összefüggő mutatók alapján végzünk (nem véletlen, hogy a brain drain kelet-nyugati irányú: arra mutat, hogy a keletebbre fekvő, mindenekelőtt a szocialista országok olyan tömegben és olyan színvonalon biztosítják a termelés személyi feltételeinek termelését, hogy ez lehetővé teszi, hogy a nyugatabbra fekvő, kapitalista országok nagymértékben e másutt termelt feltételek fogyasztására rendezkedjenek be). Ezen túlmenően egy ilyen alapon történő összevetés afelé orientálhatná a szocialista gazdasági rendszert, hogy a kapitalista gazdasági rendszerrel való kapcsolataiban térjen át egy olyan gyakorlatról, amelyben dologi javak importjával dologi javak exportját állítják szembe (számunkra egyre kevésbé előnyös módon), egy olyan gyakorlatra, amelyben a dologi import ellentétele a termelés magas színvonalon megtermelt személyi feltételeinek (a magasan kvalifikált munkaerőnek) tudatosan tervezett exportja.

8. A Lukács által szorgalmazott elméleti munka, persze, sokkal hosszabb távú lett volna, semhogy valamiféle lezáródását meg lehetett volna várni, mielőtt a gyakorlati megoldások első lépéseire sor került volna. Azonban meg kell állapítani, hogy nem is az történt, hogy a gyakorlat és az elmélet egyidejűleg haladt volna előre, egyes lépéseik eredményével kihívást intézve egymáshoz. Lukács halálával (nem ennek következtében, de közvetlenül ezt követően) a marxista elméleti munka olyan vákuumban találta magát, amelyben maga is elhalt. A vákuum úgy állt elő, hogy a reform gyakorlati megvalósítói

pragmatikus kérdéseket tettek fel, az empirikus társadalomtudomány pedig pragmatikusan hasznosítható válaszokat kínált – egy marxista elméleti munka, amely a 7. pontban érintett kérdéseket tette volna fel, megzavarta volna a két fél „operatív” egymásra találását. Ilyen körülmények között a marxista elméleti kutatás a „három T” közül a „Tűrés” kategóriájában találta magát: egy Tőkeinek, egy Ágh Attilának elnézték, hogy ilyen „korszerűtlen” dolgokkal foglalkoznak, műveik meg is jelenhettek, s e munkákat mindazok el is olvashatták, akiknek a nosztalgiája történetesen nem Karádi Katalin korszakához kapcsolódik, hanem a „marxizmus reneszánszát” ígérő 60-as évekhez. Hogy hol voltak e tűrés határai, ezt jómagamnak is alkalmam volt kitapasztalni, amikor fenti szerzőktől eltérően nem egymagamban áldoztam a marxista elméleti kutatás hobbijának, hanem a Pszichológiai Intézetben szerveztem kutatócsoportot, amelyik programként vállalta, hogy a személyiséget (mindenekelőtt pedig annak autonóm értékválasztásait) mint a termelési rendszer tényezőjét fogja tanulmányozni. Miután pedig sem én, sem a csoport nem hallgatott a kollégák okos szavára, amellyel magyarázták, hogy „jobb, ha a pszichológia nem szól bele a politikába, mert akkor majd a politika is megint bele fog szólni a pszichológiába”, a szakma irányítói megtalálták a módját, hogy megmutassák, s egyúttal a pártközponttal is megmutattassák mi a különbség „tűrés” és „támogatás” között a társadalomtudományokban.

Azok a marxista teoretikusok, akik nem érezték magukban elhivatottságot arra, hogy élettevékenységük a „mindenkinek a maga bogara” mondás közvetítésével legyen nekik megbocsátva, két lehetőség között választhattak: a) átképezhették magukat az empirikus társadalomtudományok valamelyikének valamelyik technikájára és újsütetű tudásukat a fentiekben jellemzett reform pragmatikusan megszabott feladatainak szolgálatába ajánlhatták, marxista múltjuk iránt esetleg fel-fel-támadó nosztalgiájukat vagy azzal kúrálgatva, hogy csak átmeneti szakaszcsoportról van szó, amelyben ezt kívánják a realitások, vagy/és esszéket írva, amelyekben elől és hátul (néha – egy zárójelben – középen is) elhelyezték a marxista múlt egy-egy verbális kövületét; b) az újbaloldal egyik vagy másik árnyalata számára exportra termelhetek.

Hogy az utolsó olyan társadalom-tudós nemzedékből, amelynek pályakezdetkor még megadatott a lehetőség, hogy a marxista teória mellett kötelezze el magát, mennyi maradt, aki

a 70-es évek második felére nem kényszerült bele e két lehetőség valamelyikébe, ez jól szemlélhető a „Marx a negyedik évtizedben” címen emlegetett kézirat önvallomásaiban.

9. Egy a fentiekben jellemzett elméleti megközelítés megmutatná egyebek között gazdasági (nem pedig pusztán kulturális, talán ideológikus, a legjobb esetben politikai) szükségességét annak a tervbevett, de a napirendről lekerült reformnak, amely a gazdasági mechanizmus reformjára épülve a politikai intézményrendszer radikális módosításának közvetítésével elvezetett volna az életmód kulturális forradalmához.

10. Az 1968-as reform *ilyen értelemben felemás* jellege folytán előállott helyzetben jelenleg a következő fő ellenzéki tendenciákat látom létezni Magyarországon:

A. *Sztálinista ellenzék.* Meggyőződésem szerint a legveszélyesebb valamennyi ellenzéki tendencia közül. Különleges veszélyességét az adja meg, hogy a) képviselőinek még mindig igen erős pozíciói vannak főleg (de nem csupán) a középszintű állami és pártvezetésben; b) a nemzetközi politika erővonalainak merevedése, a mi térfelünkön ennek az irányzatnak a kezére játszik; c) a Szovjetunióban az állapotokkal való elégedetlenség a lakosságban spontánul – de a vezetésen belüli sztálinista ellenzék által legalábbis „megtúrt” módon – egy olyan hangulat irányában szerveződik, mely szerint „bezzeg Sztálin idejében” minden másképp volt. A magyarországi sztálinista ellenzék számára a gazdasági reform betetőzött egy folyamatot, amelynek lényegét abban látják, hogy a pártvezetés 1956 után megvalósította 1956 ellenforradalmi programját a szocializmus minden pozíciójának feladására, szociáldemokrata hagyományok szerint hozzásegítve a burzsoáziát olyan megoldásokhoz, amelyek tekintetében a szociáldemokrácia segítsége nélkül a kapitalista országokban már régóta nem tud boldogulni. A sztálinista ellenzék programja: a „szociáldemokrata ellenforradalom” felszámolása. Nem kell hozzá nagy képzelet, hogy e program milyen tragédiához vezetne, ha a sztálinista ellenzék hatalomra kerülne.

B. *Polgári ellenzék.* Tömegében tudomásul vette a realitásokat, „megbocsátott” a rendszernek, képviselői – főleg (de nem csupán) a második nemzedékből – azokat a pozíciókat is elfogadják, amelyeket a gazdasági mechanizmus reformja során a vezetés az állami (kisebb részben a párt-) apparátusban fektetett nekik, illetve amelyhez a presztizs-viszonyok és a klikk-viszonyok informális hálózatában hozzájutnak. Programja: a gazda-

sági mechanizmus reformjának „következetes” végigvitele egy olyan piaci mechanizmus restaurálásáig, amelyet csak „gazdaságilag ésszerű” mértékben korlátozna a központi irányítás abban, hogy a „legkisebb dologi ráfordítás – legnagyobb dologi haszon” elve érvényesüljön általa. E program melletti érvelést kétségtelenül megkönnyíti számára az a tény, hogy a 68-as reform tényleg felemás módon lett megvalósítva, ha nem is ebben az értelemben (vö. 4. és 5. ponttal). Mindamellett e program melletti nyílt ellenzéki fellépésben a polgári ellenzék erősen fékezi az a megfontolás, amelyet népszerű formában a „legvidámabb barakk” címszó alatt szoktak összefoglalni. E fékezés közben felszabaduló energiáját ennek az ellenzéki beállítódásnak a híve arra használja, hogy azt a – kétségbevonhatatlan – tény, amely a fenti címszóban fejeződik ki (hogy t.i. Magyarországon még mindig sokkal jobb mint... másutt) egyéni boldogulásának építgetésében realizálja.

C. Emancipatórikus ellenzék. Tipikus terméke a 68-as reformnak (és más 68-as tapasztalatoknak). Miután a gazdasági reformra nem épült rá a szocializmus politikai intézményeinek radikális reformja (és 1968 augusztus 20-a után egy ilyen reform lehetőségébe vetett remény – enyhén szólva – megcsappant), minthogy nem került, és politikai reform híján nem is kerülhetett sor az életmód forradalmára, minthogy továbbá a fejlett fogyasztói társadalmak tapasztalatai kevés kétséget hagytak afelől, hogy azon az úton, amelyre a pusztán gazdasági reformmal ráléptünk, még ha igen messzire jutunk is, akkor sem kerülhet sor a társadalom mindennapi életének radikális megújítására – egyre többen lettek, akik nem láttak többé összefüggést az életmód forradalma és a radikális gazdasági reformmal segített gazdasági fejlődés között (mint ahogyan a gazdasági reform megvalósítói sem látták többé ezt az összefüggést). Az újbaloldali ellenzék programja: a mindennapi élet viszonyainak mikroszociális léptékben végrehajtott radikális megváltoztatása, amely az igazi egyenlőség megvalósításának irányában, a függő helyzetben lévők emancipál(ód)ásának irányában történne és mintát nyújtana mindazok számára, akikben a fogyasztói társadalomtól való csömör és egy végső katasztrófától való szorongás megérleli az elszántságot a radikális váltásra az életmódban.

D. Marxista ellenzék. A pusztán gazdasági reform pragmatista, az új gazdasági válság körülményei és bizonyos politikai „realitások” között lavirozó gyakorlatával és az emancipációs

törekvések kétségbeesett tettekre is hajlamosító heroikus dühével, amellyel az életmódot emberivé akarja tenni, egyaránt az eredeti programot szegezi szembe: egy radikális gazdasági reformra radikális politikai reform közvetítésével ráépülő radikális életmód-reform programját.

Budapest, 1982(?)

A magyar helyzet, 1983

„Folyóirataink többsége rendeltetésszerűen munkálkodik, néhányánál azonban hovatovább az válik kérdésessé, hogy a marxizmus pozíciójából ad-e helyet nem marxista nézeteknek, vagy ez utóbbiak orgánumává válva ad helyet marxista megközelítéseknek. Ez ugyan, ismétlem, nem jellemző, de újszerű jelenség, aminek az irányítás határozatlansága mellett a nem marxista – köztük nemkívánatos politikai – nézetek megelevenedése az oka. A probléma azonban nem közvetlenül ezekben a nézetekben rejlik, hiszen ezek döntő többségének marxista kritikai elsajátítás mellett helye, szerepe van a közéletben. Az ilyen lépésről lépésre történő arculateltolódás mindenekelőtt a művelődéspolitikának – az általános politikának megfelelő – szerkezet-működési alapelvét sérti, azt, amelyik a marxizmus arculatmeghatározó jelenléte, hegemoniája mellett és révén, vitázva biztosít helyet más, politikailag nem ellenséges nézeteknek. E téren bármilyen tartósabb, elhatalmasodó kompromisszum azt jelenti, hogy a vitatható-vitandó nézetek juthatnak »saját« orgánumhoz, súlyukat, szerepüket meghaladó jelenléti- és határfeltételekhez. Ilyen tömörülés – függetlenül a szándéktól – előbb-utóbb szükségképpen kirajzolná és intézményesen képviselné a saját politikai platformját is. Végző soron így egy politikailag pluralizált irodalmi élet kerülne szembe a népfront-alapon, a szövetségi politika jegyében szervezett társadalommal.”

(Részlet Tóth Dezső művelődési miniszterhelyettes sajtónyilatkozatából, *Élet és Irodalom*, 1983. szept. 23.)